

HALİFE MÜKTEFÎ DÖNEMİNDE (289-295/902-908) MISIR VE SURİYE'NİN YENİDEN ABBÂSÎ HAKİMİYETİ ALTINA ALINMASI

*Saim YILMAZ**

REGAIN OF ABBASIDS CONTROL OVER THE EGYPT AND SYRIA IN THE REIGN OF CALIPH AL-MUKTAFI (289-295/902-908)

The loss of the Abbasids control over Egypt and Syria has taken place in company with the foundation of Tulunid State (255-292/868-905). The collapse of this state and regain of Abbasids completely control over the Egypt and Syria have occurred only in the reign of al-Muktafi. Muktafi who saw that Tulunids were really getting weak politically, military and economically owing to the power struggles in the capital and Qarmatian revolt in the Syrian region, firstly struck against Qarmatis afterwards acted against Tulunids and secured easily those two regions. Nevertheless, to gain full control of Egypt could be achieved only after forcing down the revolt of Ibn Halenci who claimed to act on behalf of Tulunids.

Keywords: al-Muktafi, Harun b. Khumarawayh, Abbasids, Tulunids, Egypt, Syria, Ibn al-Halenci.

Anahtar Kelimeler: Müktefî, Harun b. Humâreveyh, Abbâsîler, Tolunoğulları, Mısır, Suriye, İbnü'l-Halenci.

Giriş

Abbâsî Devleti tarihinde Sâmerrâ devri (221-279/836-892) olarak isimlendirilen süreç, merkezî otoritenin büyük ölçüde güç kaybına uğradığı, geniş topraklara sahip olan devletin bir çok bölgesinde çeşitli bağımsız devletlerin ortaya çıkışının hızlandığı ve büyük isyan hareketlerinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan bağımsız devletlerden birisi de halifeliğin batısında Mısır ve Suriye'de Ahmed b. Tolun tarafından kurulmuş olan Tolunoğulları

* Arş. Gör. Dr ., Sakarya Ü. İlahiyat F. İslam Tarihi Anabilim Dalı,
saimy@sakarya.edu.tr

Devleti'dir (255-292/868-905).¹ Böylece, daha önce Ağlebîler Devleti'nin (184-296/800-908) kuruluşuyla Mısır'ın batısından ötede hakimiyetlerini kaybetmiş olan Abbâsîler'in, Mısır ve Suriye bölgeleri de elinden çıkmıştır.²

Sâmerrâ döneminin son halifesi Mu'temid (256-279/870-892) zamanında gerçek anlamda devletin idaresini eline geçirmiş bulunan kardeşi Muvaffak'ın, Tolunoğulları'nın Mısır ve Suriye'deki hakimiyetine son verme ve bu iki önemli bölgeyi yeniden kontrol altına alma amacına yönelik girişimlerinin genelde karşı tarafın daha da güç kazanmasıyla neticelendiği görülmektedir. Devletin kurucusu Ahmed b. Tolun'un vefatını ve yerine genç ve tecrübesiz oğlu Humâreveyh'in geçmesini fırsat bilen Muvaffak'ın, 271 (885) yılında oğlu Mu'tazid komutasında Suriye bölgesine ordu sevk etmesi, bu girişimlerinin en önemlisini temsil eder. Tavâhîn mevkinde gerçekleşen iki taraf arasındaki savaşta başlangıçta alınan galibiyete rağmen Abbâsî ordusunun mağlup olarak Bağdat'a geri dönmesi³ ve bu savaş sonrasında yeniden Suriye bölgesine gelen Humâreveyh'in ordusuyla birlikte Sâmerrâ'ya kadar ilerlemesi Muvaffak'ı, alelacele Tolunoğulları ile anlaşma yapmak zorunda bırakmıştır. 273 (886) yılında yapılan bu anlaşmaya göre Abbâsî yönetimi otuz yıl süre ile Mısır ve Suriye'nin idaresini

¹ Tolunoğulları Devleti'nin kuruluşu ve Ahmed b. Tolun'un faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)* (trc. Selçuk Alkın), İstanbul 1997, s. 71-99; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi* (trc. İsmail Yiğit v. dğr.) I-VI, İstanbul 1985-1986, VI, 26-29; Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, II (İstanbul 1989), s. 141-142; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkeler*, V (Ankara 2002), s. 26.

² Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1989, II, 708-709.

³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990, X, 8, (İng. trc. Philip M. Fields), Albany 1987, XXXVII, 147-148; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, Beyrut 1987, s. 181-183; İzzeddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-târib* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979, VII, 414-415.

Tolunoğullarına bırakmayı kabul etmiştir.⁴ Ancak gelişmeler bununla sınırlı kalmamış, bundan sonraki süreçte Musul ve Cezîre valisi İshak b. Kündâcık'ın itaatini bildirmesi ile daha da güçlenen Humâreveyh, Muvaffak'ın desteklemiş olduğu Muhammed b. Ebi's-Sâc'a karşı yapmış olduğu savaşlar neticesinde Tolunoğulları Devleti'nin sınırlarını Dicle nehrine kadar genişletmeyi başarmıştır (276/889).⁵ Neticede kendi sağlığında gerçekleşen bu gelişmeler karşısında herhangi bir müdahalede bulunamayan Muvaffak'ın, Mısır ve Suriye'yi ele geçirme girişimleri, batıdaki tehlikenin biraz daha halifelik merkezine yaklaşmasından öteye bir fayda sağlamamıştır.

Mu'temid'in vefatından sonra Muvaffak'ın oğlu Mu'tazid'in (279-289/892-902) halifelik tahtına oturması iki taraf arasındaki ilişkiler açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Tahta çıkışının hemen ardından Tolunoğulları Emîri Humâreveyh'in aralarında barış ve akrabalık bağı kurulması yolunda atmış olduğu adımları olumlu karşılayan Mu'tazid,⁶ yaklaşık altı ay sonra yapmış olduğu anlaşma neticesinde hiçbir savaş yapmaksızın Humâreveyh'in Fırat ile Dicle nehirleri arasında ele geçirmiş olduğu yerlerden geri çekilmesini sağlamıştır (25 Rebûlevvel 280/14 Haziran 893).⁷ Daha sonra Tolunoğulları'nın dördüncü emîri Harun b. Humâreveyh ile yapmış olduğu anlaşma

⁴ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 183-184; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî (ö. 874/1469), *en-Nücümü'z-ze'âbire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire 1956, III, 51-52.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 430-432; Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, I-VII, Beyrut 1971-1979, III, 333, IV, 306-307.

⁶ Taberî, *Târîh*, X, 30 (İng. trc. Franz Rosenthal), Albany 1985, XXXVIII, 2-3; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö. 346/957), *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1988, IV, 233-234; Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 185-186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 459; Kemâleddin Ömer İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut ts., s. 52; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-ze'amân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut ts., II, 249; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-ze'âbire*, III, 52-53.

⁷ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 186; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-ze'âbire*, III, 53. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 250.

sonrasında ise, Kınnesrîn, Avâsım ve Suğûr bölgeleri olmak üzere Suriye'nin belli bir kesimini Abbâsî Devleti'ne kazandırmıştır (Cemâziyelevvel 286/15 Mayıs-13 Haziran 899).⁸ Gayet tedbirli ve önüne çıkan imkanlara göre siyaset belirleyen Mu'tazîd'in, halifeliğinin bundan sonraki döneminde, muhtemelen içine düşmüş olduğu siyasî buhran nedeni ile daha fazla zayıflamasını ve şartların daha da olgunlaşmasını beklediği Tolunoğulları Devleti'nin üzerine gitmediği görülmektedir.

Tolunoğulları Devleti'nin yıkılışı ve Mısır ile Suriye'nin tamamıyla yeniden Abbâsî hakimiyetine bağlanması Mu'tazîd'in oğlu Müktefî'nin (289-295/902-908) halifeliği döneminde gerçekleşmiştir. Tolunoğulları Devleti'nin, merkezde yaşanan iktidar kavgaları ve Suriye bölgesinde baş gösteren Karmatî isyanı neticesinde siyasî, askerî ve iktisadî açılardan oldukça zayıfladığını gören Müktefî, Karmatîler'e karşı büyük bir darbe indirdikten sonra Tolunoğullarına karşı harekete geçerek bu iki bölgeyi kolayca ele geçirmiştir. Bununla birlikte Mısır'da tam bir hakimiyetin sağlanabilmesi ancak Tolunoğulları adına hareket ettiğini iddia eden İbnü'l-Halencî isyanının bastırılmasıyla mümkün olabilmektedir. Mısır ve Suriye'nin yeniden Abbâsî hakimiyetine girmesini sağlayan sürecin başlangıcı sayabileceğimiz Mu'tazîd dönemi gelişmeler "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Tolunoğulları İlişkileri" adını taşıyan bir çalışmamızda incelenmiştir.⁹ Bu makalede bu iki önemli bölgenin yeniden hakimiyet altına alınmasını sağlayan Halife Müktefî dönemindeki gelişmeler ele alınacaktır.

1-Tarafların Savaş Öncesi Siyasî ve Askerî Durumu

Mısır ve Suriye'de Tolunoğulları hakimiyetine son verilerek, bu bölgelerin yeniden Abbâsî hakimiyeti altına alınması, Halife Müktefî'nin kısa süren halifeliği zamanında yaşanan en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Mu'tazîd, oğlu Müktefî'ye siyasî, askerî ve hatta iktisadî açıdan devraldığından çok daha güçlü bir devlet

⁸ Taberî, *Târîh*, X, 70-71 (İng., XXXVIII, 76); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 491, 495. Ayrıca bk. İsmâil b. Ömer b. Kesîr (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. A. Ebû Mülhem v. dğr.), I-XIV, Beyrut ts., XI, 83-84; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 308; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, III, 118.

⁹ Bk. Yılmaz, Saim, "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Tolunoğulları İlişkileri", *Sakarya Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 11, s. 171-199.

bırakmıştı. Mu'tazîd, başlangıçta doğuda bu dönemde büyük bir güce sahip olan Saffârîlerle işbirliği neticesinde Râfi b. Herse-me'nin idaresi altında bulunan Rey ve Dülefi hanedanının hakimiyeti altında bulunan İsfahan dahil Cibâl bölgesinin tamamını ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Daha sonra Saffârîlerle Samânîler arasında gerçekleşen savaşı fırsat bilen Mu'tazîd, savaş yapmaksızın Fars bölgesini de Abbâsî Devleti'ne kazandırmıştır. Onun buradaki asıl kazancı bu ikisi arasında gerçekleşen savaş sonrasında Abbâsî Devleti için büyük bir tehdit unsuru olan Saffârîler'in aslı vatanları olan Sîstan'a hapsedilmesi olmuştur. Mu'tazîd'in izlemiş olduğu akıllı siyasetin de etkisiyle doğudaki büyük güç Saffârîler'in yerini halifelîğe karşı çok daha itaatkar ve samimi olan Sâmânîler'in almış olması ve Sâmânîler tarafından Taberistan'da hüküm sürmekte olan Zeydî Devleti'nin ortadan kaldırılması, halifelîğin doğusunda büyük ölçüde sükun ve istikrarın geri dönüşünü sağlamıştı. Batıda elde edilen başarı bundan çok daha iyiydi. Tolunoğulları ile yapılan birinci anlaşma sonrasında ele geçirilen Musul ve Cezîre'de, düzenlenen çok sayıda seferle birlikte Hâricîlerin ve Bedevîlerin çıkarmış olduğu isyanlar tamamıyla bastırılmıştı. Gerçekleştirilen ikinci anlaşma ile Kinnesrîn, Avâsım ve Suğûr bölgeleri yeniden hakimiyet altına alınmıştı. Bu dönemde Kûfe Sevâdî'nda ortaya çıkan Karmatî isyanı tamamıyla sona erdirilirken, Bahreyn'de faaliyet gösteren Karmatîler'in ise Basra'yı ele geçirmeleri engellenmişti.¹⁰

Mu'tazîd'in ölümü üzerine halifelik tahtına oturan Müktefi'nin, genel anlamda babasının izlemiş olduğu politikaya bağlı kaldığını ve böylece doğuda ve batıda sükun ve istikrarın devamını sağladığını söylemek mümkündür. Ancak onun tahta çıkışının hemen ardından, babası Mu'tazîd'in Fars bölgesini hakimiyet altında tutabilmek için bu bölgeye yerleştirmiş olduğu ordu komutanı Bedir'i görevden alması ve daha sonra öldürtmesi doğudaki askerî gücün büyük ölçüde zaafa

¹⁰ Halife Mu'tazîd dönemi hakkında geniş bilgi için bk. Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, New York 1986, s. 181-186; a.m.f., "al-Mu'tadid billah", *EP*, VII (Leiden 1993), s. 759-760; Saim Yılmaz, *Abbâsîlerde Mu'tazîd ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 269-270.

uğramasına neden olmuştur.¹¹ Bedir meselesi ile meşgul olan Müktefî, Muhammed b. Harun'un ele geçirmiş olduğu Rey'i, Sâmânîler'e bırakmak zorunda kalmıştır (290/902).¹² Ardından Fars bölgesinde meydana gelen boşluğu fırsat bilen Saffârî emiri Tahir b. Muhammed, düzenlemiş olduğu sefer sonucunda ele geçirmiş olduğu bölgenin idaresinin kendisine verilmesini istediğinde, batıda Karmatî isyanı ile meşgul olan Müktefî, bu duruma ses çıkaramamıştır (291/903-904).¹³ Bu iki bölgenin elden çıkmasına rağmen onun, babası Mu'tazîd'in işbirliği içine girmiş olduğu Sâmânîlerle yakın ilişkiyi devam ettirmesi doğuda büyük bir sorun yaşamasını engellemiştir.¹⁴ Müktefî'nin en büyük korkusu, kendisinin tahta çıkışıyla birlikte Tolunoğulları idaresi altında bulunan Suriye bölgesinde faaliyetlerine yeniden başlayan Karmatîler'in tekrar Irak'a yönelme ihtimali olmuştur. Ancak Müktefî'yi büyük bir endişeye sevkeden ve halifeliğinin sonuna kadar mücadele etmek suretiyle bastırmaya muvaffak olduğu bu isyan hareketi, onun Tolunoğulları idaresi altında bulunan Mısır ve Suriye'yi ele geçirmesini kolaylaştıran en önemli unsurlardan biri olmuştur.

¹¹ Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, X, 89-93 (İng., XXXVIII, 104-110); Ebû Ali b. Muhammed b. Miskeveyh (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem* (nşr. Leone Caetani), Leiden 1913, V, 25-29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 517-518. Ayrıca bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 277; Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz ez-Zehabî (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm: sene 281-290* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1991, s. 41-42.

¹² Sâmânî emiri İsmail b. Ahmed tarafından Taberistan valiliğine tayin edilen Muhammed b. Harun, daha sonra isyan ederek bu sırada Abbâsî halifeliğine bağlı olan Rey'i ele geçirmiştir. Bu durum karşısında her hangi bir müdahalede bulunamayan Müktefî, İsmail b. Ahmed'in, Muhammed b. Harun'u Rey'den çıkarmasından sonra burayı Sâmânîler'in idaresine vermiştir. Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, X, 88-89, 94, 96, 97 (İng., XXXVIII, 104, 113, 117, 118); İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 517, 522, 527; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 281-290*, s. 37, 39.

¹³ Karşılaştırmalı olarak bk. Taberî, *Târîh*, X, 98 (İng., XXXVIII, 119); *The Târîkh-e Sistan* (trc. Milton Gold), Roma 1976, s. 219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 528.

¹⁴ S. Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Dönemi*, s. 214.

Humâreveyh'in, hizmetçileri tarafından düzenlenen bir suikast sonucu Dımaşk'ta öldürülmesi,¹⁵ Tolunoğulları Devleti'nde çöküş döneminin başlangıcı olmuştur.¹⁶ Onun ölümü ile birlikte siyasî istikrarsızlığa sürüklenen devlet, bundan sonra bir daha eski güç ve kuvvetine kavuşma imkanı bulamamıştır.¹⁷ Humâreveyh'in öldürülmesinden sonra çocuk yaşta tahta oturan büyük oğlu Ceş dokuz ay tahtta kalabilmiştir. Siyasî ve askerî birliğin kaybolduğu bu kısa dönemde, Tolunoğulları Devleti tamamıyla bir kargaşa ve karmaşa ortamına sürüklenmiştir. Bir çok ileri gelen komutanın Ceş'i öldürerek yerine amcasını geçirmek amacıyla düzenlemeyi planladıkları suikast girişimi önceden haber alındığından sonuçsuz kalmıştır.¹⁸ Ancak daha sonra Mısır ordusunda yer alan Mağripliler ve Berberiler tarafından

¹⁵ Taberî, *Târîh*, X, 42 (İng., XXXVIII, 26); Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 186; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 404-405, II, 250; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrîzî (ö. 845/1441), *Kitâbü'l-Mevâz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-butat ve'l-âsâr*, I-II, Beyrut ts., I, 321-322. Humâreveyh, Dımaşk'taki sarayında bulunduğu sırada saraydaki cariyelerden her birinin yine sarayda bulunan hizmetçilerden birer tanesini kendilerine koca edindikleri haber verilmiştir. Humâreveyh'in bu durumu öğrendiğini duyan hizmetçiler korkularından biraraya gelerek gece yatağında yatarken Humâreveyh'i boğazlayarak öldürmüşlerdir. Daha sonra Humâreveyh'i öldürmekle itham edilen yirmi hizmetçi de katledilmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 474-475). Ayrıca krş. Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, IV, 246; İbn Tağriberdî, *en-Nücmü'z-ze'âbire*, III, 63-65. Söz konusu kaynaklarda Humâreveyh'in öldürülüş tarihi iki farklı şekilde verilmektedir. Taberî ve ondan naklen İbnü'l-Esîr ve İbn Tağriberdî 3 Zilhicce 282 (23 Ocak 896) olarak zikrederken; Kindî, Saîd b. Batrik ve diğerleri 27-28 Zilkade 282 (17-18 Ocak 896) tarihini kaydetmektedirler. Konuyu araştıranlar, bu ikinci tarihi daha doğru bulmuşlardır. Konunun tartışması için bk. Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 133-134.

¹⁶ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 133.

¹⁷ U. Haarmann, "Khumâravayh", *EP*, V (Leiden 1979), s. 50.

¹⁸ Sayıları altmış civarında olduğu bildirilen ve suikast girişiminin haber alınması üzerine Kûfe'ye kaçtıkları belirtilen bu komutanlar, daha sonra Halife Mu'tazid tarafından Bağdat'a getirilerek hil'at giydirilmiştir. Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, X, 44-45 (İng., XXXVIII, 30-31); Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, IV, 258-259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 477-478; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *en-Nücmü'z-ze'âbire*, III, 95. Kindî, bu komutanların sayısının üç yüz olduğunu bildirmektedir (*Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 187).

başlatılan isyan hareketi, Çeyş'in öldürülmesiyle son bulmuştur (10 Cemâziyelâhir 283/25 Temmuz 896).¹⁹

Ceyş'ten sonra kendisine biat edilen kardeşi Harun b. Humâreveyh'in tahta çıkışı, Tolunoğulları Devleti'ndeki kargaşa ve karışıklığın sona ermesi için yeterli olmamıştı. Harun, henüz on dört yaşında bir çocuk olduğundan devletin idaresi ve işlerin düzene konulması için, kendisine vasi tayin edilen Ebû Ca'fer b. Abbâ, öncelikle Ceyş'in taraftarlarını bastırmaya²⁰ ve daha sonra Harun'un amcası Rebîa'nın başlatmış olduğu isyanı kısa zamanda sona erdirmeye muvaffak oldu (10 Şaban 284/12 Eylül 897).²¹ Ancak bütün bu çabalar, hânedan ailesinin kaybolan otoritesinin yeniden tesis edilmesi için yeterli olmadı. Ebû Ca'fer'in bütün yetkileri elinde toplamasını kıskanmış olan kölelikten yetişmiş önde gelen komutanlardan Bedir, Fâik, Safi ve diğer bazı komutanların kendilerine ait birlikler oluşturması, Mısır ordusunun bölünüp, parçalanması gibi çok daha ciddi bir sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştu.²² Tabiatıyla Tolunoğulları'nın bu durumu, güçlenen Abbâsî Devleti'nin baskısını sürekli olarak üzerinde hissetmesine neden olmaktadır.

Eski gücünden çok şey kaybetmiş olan ve bütün bu meşgalelerle baş etmek zorunda kalan Tolunoğulları, şimdi ise çok daha büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. Söz konusu tehlike ilk önce Abbâsî Devleti'nin doğrudan idaresi altında bulunan topraklarda ortaya çıkan; ancak daha sonra Tolunoğulları'nın idaresi altında bulunan Suriye bölgesine doğru yayılmış olan Karmatî isyanı idi. Mu'tazîd'in halifeliğinin son yılında Karmatîler, Kûfe Sevâdî'nda ciddi bir tehlike olarak ortaya çıkmıştı. Mu'tazîd'in

¹⁹ Taberî, *Târîh*, X, 45-46 (İng., XXXVIII, 31-32); Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 477-478. Ceyş'in tahttan indirilme konusu İbn Tağrıberdî'nin eserinde çok daha ayrıntılı olarak anlatılmaktadır (*en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 88-94).

²⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 99. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 488-489.

²¹ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 188; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 99.

²² İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 101; Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989, VI, 66.

bunları sıkı bir takibata alması ve sürekli kayıp verdirmesi, bu isyancı grubun lideri Zikreveyh b. Mihreveyh'in faaliyetlerini daha rahat sürdürebileceği yeni bir alan aramasına neden oldu.²³ Bu arayış, onların Tolunoğulları hakimiyeti altında bulunan Şam bölgesine yönelmesi sonucunu doğurmuştu. Bu sırada Harun'un Şam bölgesi komutanı olan Tuğc b. Cuff, onlara karşı çıkmışsa da herhangi bir başarı elde edemedi. Tuğc'un başarısız kalmasının en önemli sebebi, başlangıçta bu isyanı sıradan bir bedevî isyanı olarak görmesi ve ciddi bir hazırlık yapmadan onların karşısına çıkmıştı. Ancak Tuğc, hatasını görüp işi ciddiye aldıysa da bundan sonraki çatışmalarda da ciddi bir başarı elde edemedi.²⁴ Göndermiş olduğu yeni bir ordu yine Karmatîler tarafından mağlup edilmiş ve ordu komutanı Beşir de öldürülmüştü (6 Rebiülâhîr 290/9 Mart 903).²⁵ Fakat bir türlü durdurulamayan Karmatîler, bundan kısa bir süre sonra Dımaşk'ı muhasara altına aldılar. Bu durum karşısında Harun b. Humâreveyh, Tuğc'un yardımına Bedir el-Hammâmî komutasında büyük bir ordu gönderdi. Gelen yeni kuvvet ile birlikte daha da güçlenen Tolunoğulları ordusu her ne kadar yapılan savaşta Karmatî ordusuna büyük kayıp verdirmiş ve Suriye bölgesindeki faaliyetleri babası adına sürdüren liderleri Yahya b. Zikreveyh bu savaş esnasında öldürülmüşse de, bu çaba isyancıların bölgedeki ilerleyişlerini durdurmak için yeterli olmamıştı.²⁶ Bundan sonra Yahya'nın kardeşi Hüseyin liderliğinde mücadeleye devam eden Karmatîler, Dımaşk halkını haraç vermeye mecbur bıraktıktan sonra Hıms üzerine yöneldiler. Hıms'tan sonra Hama, Maarratünnu'man, Baalbek ve Selemiye gibi bir çok şehri ele geçirip, buraları yağmalayarak çoluk çocuk ayırımı yapmaksızın bir çok

²³ Taberî, *Târîh*, X, 94-95 (İng., XXXVIII, 113-114); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 511-512; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâbire*, III, 126.

²⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâbire*, III, 104. Krş. Saîd b. Batrîk (ö. 328/940, *et-Târîbu'l-mecmû' ala't-tabkîk ve't-tasdik*, Beyrut 1909, s. 75; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, Beyrut ts., s. 371.

²⁵ Taberî, *Târîh*, X, 97 (İng., XXXVIII, 118); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 523; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâbire*, III, 130.

²⁶ Taberî, *Târîh*, X, 95-96, 99 (İng., XXXVIII, 115, 121); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 523; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâbire*, III, 104-105.

kimseyi öldürdüler. Adı geçen yerlerin hepsinde kendi adlarına hutbe okuttular ve halktan vergi toplamaya başladılar.²⁷

Kısacası Abbâsîler'in yeniden canlandığı ve toparlandığı bu dönemde, Tolunoğulları merkezde yaşanan siyasî gelişmeler ve Karmatî isyanı sebebiyle siyasî, askerî ve malî açılardan sürekli güç ve kuvvet kaybetmekteydi.

2-Mısır ve Suriye'nin Ele Geçirilmesi

Tolunoğulları'nın, Karmatîler'le Şam bölgesinde yapmış olduğu başarısız mücadele, bu devletin askerî açıdan ne kadar zayıflamış olduğunu bütün çıplaklığı ile ortaya koymuştu. Üstelik, bu mücadele mevcut askerî gücün büyük ölçüde eriyip gitmesine de neden olmuştu.²⁸ Bu gelişmeler sırasında Tolunoğulları'nın zayıflığını daha açık bir şekilde gören ve Karmatîler'le olan mücadele sebebiyle askerlerinden çoğunu kaybettiğini farkederek Halife Müktefî, Karmatîler'e karşı büyük bir darbe indirdikten sonra derhal Tolunoğulları'nın Mısır ve Şam bölgesindeki hakimiyetlerine son vermek üzere harekete geçmeye karar verdiği görülmektedir.²⁹ Kaynaklarda, halifenin böyle bir karara, Karmatîler'le yaptığı savaş sonrası Bağdat'a dönen Muhammed b. Süleyman'ın getirmiş olduğu bir haber sebebiyle varmış olduğu yer almaktadır. Buna göre bu sırada Şam bölgesinde bulunan Harun'un komutanlarından Bedir el-Hammâmî ve Fâik, Bağdat'a dönmek üzere olan Muhammed b. Süleyman'a mektup göndererek, Şam bölgesini teslim almayacağı takdirde kendisine yardım edecekleri vaadinde bulunmuşlardır. Muhammed'in Bağdat'a döndükten sonra onların bu teklifini kendisine iletmesi üzerine, Müktefî derhal savaş hazırlıklarını başlatarak komutanına bu işi gerçekleştirmek üzere geri

²⁷ Taberî, *Târîh*, X, 100 (İng., XXXVIII, 122); Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbn el-Cevzî (ö. 597/1200), *el-Muntaẓam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed-M. Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992-1995, XIII, 15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 523-524; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 309; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ẓâhîre*, III, 105.

²⁸ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 147.

²⁹ Taberî, *Târîh*, X, 116 (İng., XXXVIII, 146); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 532; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 310.

dönmesini emretmiştir.³⁰ Burada daha önce temas etmiş olduğumuz Harun ile Bedir ve Fâik arasındaki düşmanlık ve ayrıca halife ordusunun Şam'a girişinin ardından bu ikisinin ordularıyla birlikte Muhammed b. Süleyman'ın ordusuna katıldığını dikkate alırsak böyle bir haberin doğru olma ihtimali bir hayli kuvvetli gözükmektedir. Dolayısıyla zaten buraları ele geçirmeyi planlayan Müktefî'nin bu haber üzerine daha hızlı bir şekilde harekete geçtiğini düşünmek mümkündür.

Artık Mısır ve Şam'ın Abbâsî hakimiyeti altına alınması kararını kesin olarak vermiş bulunan Halife Müktefî, Kâtibü'l-cünd Muhammed b. Süleyman'a hil'atler giydirek emrine vermiş olduğu komutanlarla birlikte harekete geçmesini istemiştir. Bu seferde Muhammed'in emrine verilen komutanlar arasında Muhammed b. İshak b. Kündâcık, Ebü'l-Ağar ismiyle bilinen Halife b. el-Mübârek, Kayıglıg'ın iki oğlu ve Bündüka b. Kümüşcûr, Hüseyin b. Hamdân gibi ileri gelen isimler de yer almaktaydı. Savaş hazırlıklarını tamamlayan Muhammed b. Süleyman, emrindeki on bin kişilik ordu ile Bağdat'tan Suriye'ye doğru harekete geçti. (6 Receb 291/24 Mayıs 904).³¹ Müktefî'nin seçtiği komutanlara bakıldığında bunların özellikle bölgeyi bilen kişilerden oluştuğu dikkat çekmektedir. Muhammed b. Süleyman, Tolunoğulları'nın önemli komutanlarından olan Lü'lü'nün hizmetinde bulunurken, efendisinin Ahmed b. Tolun'a isyan etmesi sonucu onunla birlikte Bağdat'a gelerek Abbâsî halifelerinin hizmetine girmiş ve en son ordu kâtipliğine getirilmişti.³² Dolayısıyla onun Mısır'ın iç yapısını ve meselelerini yakından bilmesi ve Karmatî isyanının bastırılışındaki başarısının bu göreve getirilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Yine orduda yer alan diğer komutanların çoğunun Ceyş'e suikast planlayıp başarısız olmaları sonucu kaçarak Halife Mu'tazid'a sığınmış olan Tolunoğulları komutanlarından olduğu görülmektedir. Müktefî karadan yapılan bu askerî harekate denizden destek vermesi için yine Tolunoğullarının komutanlarından Yazman'ın kölesi olan donanma

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 535.

³¹ Taberî, *Târîh*, X, 115-116 (İng., XXXVIII, 146); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 532; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-şâhîre*, III, 109.

³² İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 310; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-şâhîre*, III, 111-112.

komutanı (emîrül-bahr) Dimyâne'ye, Mısır üzerine yönelmesini ve Nil'e girerek Tolunoğulları başkentine ulaşacak her türlü gıda yardımını engellemesini emretmiştir.³³ Bütün bunlarla Harun b. Humâreveyh'in hem karadan hem de denizden kuşatma altına alınmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Muhammed b. Süleyman'ın Hıms'a ulaştığı esnada, Harun'un kısa bir süre önce Tuğc b. Cuff'un yerine tayin etmiş olduğu Şam bölgesi komutanı Bedir el-Hammâmî ve Fâik bölgedeki birliklerle ona katıldılar. Daha sonra Filistin üzerine yönelen Muhammed b. Süleyman'a, Harun'un oradaki âmili Vasîf b. Savartekin de itaatini bildirdi.³⁴ Bedir ve Fâik'in askerleriyle birlikte saf değiştirmesi, Muhammed b. Süleyman'ın işini bir hayli kolaylaştırmıştı. Çünkü onları bölgedeki diğer komutanlar izledi ve neticede Şam bölgesi hiçbir savaş yapılmaksızın kontrol altına alındı.³⁵ Bu komutanların katılımıyla ordusu daha da güçlenen Muhammed b. Süleyman, bundan sonra Mısır istikametinde yoluna devam etti.

Diğer taraftan bu gelişmeleri takip eden Harun b. Humâreveyh, ordusunu hazırlayarak, Abbâsî ordusuyla savaşmak üzere Mısır'ın, Suriye istikametindeki sınırında yer alan Abbâse'ye hareket etti.³⁶ Fustat'tan ayrılmasından sonra kendisine karşı bir isyandan çekinen Harun, bu sefer esnasında bütün ailesini ve özellikle amcaları Şeybân ve Adıyy'i yanına almıştı. Ancak bu tedbiri çare olmadı ve korktuğu başına geldi. Abbâse'de bir gece içmiş olduğu içki sebebiyle sarhoş halde uyuyan Harun, amcası Şeybân'ın adamları tarafından öldürüldü (18 Safer 292/30 Aralık 904).³⁷ Harun'un,

³³ Taberî, *Târîh*, X, 118 (İng., XXXVIII, 151); Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 535; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 310; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-şâhîre*, III, 109.

³⁴ Taberî, *Târîh*, X, 118 (İng., XXXVIII, 151); Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 535; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-şâhîre*, III, 109.

³⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 310.

³⁶ Taberî, *Târîh*, X, 118-119 (İng., XXXVIII, 151); Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 535-536; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-şâhîre*, III, 109.

³⁷ Saîd b. Batrik, *et-Târîhu'l-mecmû'*, s. 76; Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 190; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-şâhîre*, III, 110. Başka bir rivayette ise, Muhammed

Abbâse'deki faaliyetleri arasında eski komutanları Bedir ve Fâik'in gönüllerini tekrar kazanabilmek için mektuplar yazdığı ancak olumlu bir sonuç alamadığı zikredilmektedir.³⁸ Harun'un öldürülmesinden sonra, devleti iyi idare edeceğine ve askerlere iyilikle muamele edeceğine söz veren amcası Şeybân b. Ahmed b. Tolun'a biat edilmişti. Bunun üzerine, iktidarı ele geçirme telaşında olan ve ancak devletin başına gelenlerin farkında olmayan Tolunoğulları'nın son temsilcisi Şeybân, yeni bir savaş hazırlığı yapmak üzere Abbâse'den ayrılarak Fustat'a gitti.³⁹

Görüldüğü kadarıyla Şeybân'ın emîr tayin edilmesi, Tolunoğulları ordusundan bir kez daha önemli kopmaların meydana gelmesine neden olmuştur. Harun'un öldürülmesinden sonra Şeybân'a biat edildiğini gören Tuğc b. Cuff ve daha pek çok önemli komutan buna muhalefet ederek askerleriyle birlikte ordudan ayrılmışlardır. Daha sonra bunlar, Abbâsî komutanı Muhammed b. Süleyman'ın öncü kuvveti olan Hüseyin b. Hamdân'la irtibata geçerek ona itaatlerini bildirmişlerdir. Bütün bu olup bitenlerden haberdar edilen Muhammed b. Süleyman ilk önce Abbâse'de öncü kuvvetleriyle birleşmiş ve daha sonra bu yeni katılımcılarla birlikte Fustat önlerine gelerek karargâh kurmuştur.⁴⁰ İbn Tağriberdî'de Tuğc b.

b. Süleyman'ın ordusu ile Harun'un ordusu Abbâse'de karşı karşıya gelmiş ve aralarında bir takım çarpışmalar yaşanmıştır. Bu çarpışmalar devam ederken Harun'un askerleri arasında kabileciliğe dayanan kavgalar çıkmıştır. Harun, bu kavgayı yatıştırmaya çalışırken, Mağribli bir asker tarafından atılan mızrakla öldürülmüştür (Taberî, *Târîh*, X, 118-119 (İng., XXXVIII, 151); İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 42-43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 535-536). Harun'un öldürülüşüyle alakalı daha farklı rivayetler de yer almaktadır. Bunları bir arada görebilmek için bk. İbn Tağriberdî, *en-Nüctümü'z-zâbire*, III, 109-110. Ayrıca bk. Şinasi Altundağ, "Tolunlular", *İA*, XII/I (İstanbul 1993), s. 435.

³⁸ İbn Tağriberdî, *en-Nüctümü'z-zâbire*, III, 109.

³⁹ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 536; İbn Tağriberdî, *en-Nüctümü'z-zâbire*, III, 134.

⁴⁰ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 190; Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 68. Kindî, Tuğc b. Cuff ile ayrılanlar arasında Fâik'i de zikretmekteyse de, diğer kaynaklardan onun daha önce Bedir ile birlikte ayrıldığı anlaşılmaktadır (Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 535; İbn Tağriberdî, *en-Nüctümü'z-zâbire*, III, 109).

Cuff ile birlikte Tolunoğulları ordusundan ayrılanlar arasında Harun'un nâibi Ebû Ca'fer b. Abbâ da yer almaktadır.⁴¹

Muhammed b. Süleyman'ın ordusuyla Fustat'a ulaşmasından kısa bir zaman önce, sefere donanma ordusuyla destek veren Dimyâne'nin de buraya gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴² Şüphesiz ki Tolunoğulları'nın sonunu hazırlayan bu savaşlarda, Dimyâne komutasındaki deniz kuvvetleri çok önemli bir rol oynamıştı. Aslında bu tehlikenin önceden farkına varmış olan Harun b. Humâreveyh, buna karşı tedbir alma yoluna gitmişse de bunda başarılı olmadı. Şöyle ki, Harun, Abbâse'ye hareketinden önce Dimyâne'nin Mısır'a girişini önlemek amacıyla Vasîf b. Kâtarmîz komutasındaki deniz kuvvetlerini yola çıkarmış ve bu kuvvet Nil nehri üzerinden Tinnîs'e⁴³ ulaşmıştı. Ancak Vasîf, burada Dimyâne ile yapmış olduğu savaşı kaybederek Dimyât'a çekilmek zorunda kaldı. Tinnîs'i teslim alan Dimyâne ise Dimyât üzerine yürümüş ve burada da Tolunoğulları'na ait güçleri mağlup ederek Vasîf ve arkadaşlarını esir almayı başarmıştı (27 Zilhicce 291/9 Kasım 904).⁴⁴ Bu başarılarından sonra asker ve silah yüklü on sekiz savaş gemisi ile Fustat'a ulaşan Dimyâne, Fustat'ın Nil üzerindeki batı köprüsünü tamamen ve doğu köprüsünü de kısmen yakarak tahrip etti.⁴⁵

Aslında iki taraf arasında Fustat'ta yapılacak savaşın sonucu daha başlamadan belli idi. Çünkü hem karadan hem de denizden gelen Abbâsî ordusu, Fustat'ı muhasara altına almıştı. Üstelik seferin başlangıcından itibaren teker teker halife ordusuna katılmış olan Tolunoğulları ordusunun en önde gelen isimleri de askerleriyle birlikte bu ordunun içinde yer almaktaydı. Tamamen muhasara

⁴¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-ze'âhire*, III, 135.

⁴² İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-ze'âhire*, III, 136.

⁴³ Tinnîs boğazı, Mısır'ın Tinnîs gölü ile Akdeniz'i birleştirir. Boğazın doğu tarafında ise Tinnîs şehri yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Beyrut 1995-1996, II, 51-54; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 295 dn. 665.

⁴⁴ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 189; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-ze'âhire*, III, 110.

⁴⁵ İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-ze'âhire*, III, 136; Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 68.

altına alınmış olan Şeybân, çaresizlik içerisinde yanında bulunan ordusuyla birlikte savaşmak üzere şehrin dışına çıktı. Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Muhammed b. Süleyman, Şeybân'a göndermiş olduğu mektupta teslim olması halinde kendisinin ve ailesinin mal ve canlarının emniyet altında olacağına dair söz verdi. Kuvvet dengesinin tamamen kendi aleyhine olduğunun çok iyi farkında olan Şeybân, derhal bu teklifi kabul etti. Kardeşlerini ve diğer aile fertlerini yanına alıp, askerlerinden habersiz bir şekilde gece gizlice Muhammed b. Süleyman'ın yanına giderek teslim oldu. Şeybân'ın süvâri birliklerinden bir kısmı da sabahleyin durumu öğrendiler ve teslim oldular. Gelişmelerden haberi olmayanlar ise savaşa devam ettiler. Ancak bunlar halife ordusu tarafından kolay bir şekilde dağıtıldı ve tamamına yakını öldürüldü. Böylece önünde hiçbir engel kalmayan Muhammed b. Süleyman, Fustat'a rahat bir şekilde girerek orada Halife Müktefi adına hutbe okuttu (1 Rebîülevvel 292/11 Ocak 905).⁴⁶

Şeybân'ın teslim oluşu⁴⁷ ve Muhammed b. Süleyman'ın Fustat şehrine girişiyle birlikte, Ahmed b. Tolun tarafından Mısır'da kurulup ve daha sonra Şam bölgesini de hakimiyeti altına alan Mısır'daki ilk Müslüman Türk Devleti sona ermiştir. Hiç şüphesiz ki fethedilişinden itibaren üzerinde ilk defa müstakil bir devlet kurulmuş olan Mısır, Tolunoğulları'nın (255-292/868-905) çok kısa sayılabilecek bu hakimiyetleri esnasında idarî, ictimai, iktisadî, askerî ve kültürel açılardan önemli gelişmelere sahne olmuştu. Mısır'ın altın devri olarak kabul edilen bu dönemde bütün bunların

⁴⁶ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 190-191; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 536; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 137. Şeybân'ın emîrlüğünden hiç söz etmeyen Taberî, Muhammed b. Süleyman'ın Fustat'a girişini 292 yılının Safer ayı olarak vermektedir (*Târîh*, X, 119 (İng., XXXVIII, 152)). Bu tarihle yukarıda zikredilen tarihler arasında sadece birkaç gün fark vardır. İbn Tağriberdî ise bu olayların Safer ayının sonunda olduğunu tasrih etmektedir.

⁴⁷ Şeybân'ın emîrlik süresi hakkında on iki veya dokuz gün gibi farklı tarihler söz konusudur. Bu farklılığın az önce izah ettiğimiz üzere kaynaklar arasındaki birkaç günlük fark sebebiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Krş. Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 191; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 138.

gerçekleşmesi için bölgede pek çok imar faaliyetlerinde bulunulmuştu.⁴⁸ Ne var ki, kolay bir şekilde Fustat şehrine girmiş bulunan Muhammed b. Süleyman'ın, burada akıl almaz bir katliam ve yıkım hareketine giriştiği görülmektedir. Onun bu hareketiyle, bölgede hânedan ailesine mensup hiçbir ferdi ve yine onları hatırlatacak herhangi bir eseri bırakmamayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Mısır halkından birçok kişinin de maruz kaldığı katliamda, özellikle Tolunoğulları'nın ileri gelen komutan ve memurlarının, ayrıca Sudan'lı askerlerin hedef alındığı ve bunların gücünün kırılmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir.⁴⁹ Onun bu hareketiyle, burada ağırlığı bulunan bu grubun daha sonra herhangi bir isyana teşebbüs etmelerini engellemeyi hedeflediği gayet açıktır. Ahmed b. Tolun'un kurmuş olduğu Kataî şehri başta olmak üzere Tolunoğulları'na ait ne varsa hepsi yerle bir edilmiştir. Bu tahribattan geriye sadece Ahmed b. Tolun'un yaptırmış olduğu ve kendi adı ile anılan cami kurtulabilmiştir.⁵⁰ Muhammed'in Mısır'da yapmış olduğu yağma, katliam ve tahribatı uzun uzadıya anlatan İbn Tağriberdî, bütün bunların sonucunda ortaya çıkan manzarayı, sanki Mısır'da Tolunoğulları Devleti hiç kurulmamış hale getirilmiştir şeklinde tespit etmektedir.⁵¹

Muhammed b. Süleyman, Mısır'da bir takım idarî düzenlemelerde bulundu. Daha önce Şeybân tarafından görevlendirilmiş bulunan Musa b. Tünik'in yerine Bek Timur'u şurta emîrliğine, Ebû Zür'a Muhammed b. Osman'ın yerine de Muhammed b. Abde b. Harb'i kadılık görevine tayin etti. Ayrıca o, Tuğc b. Cuff'u Kınnesrîn'e, Bedir el-Hammâmî'yi de Dımaşk'a vali tayin

⁴⁸ Şinasi Altundağ, "Tolunlular", *İA*, XII/I, 438; Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 70.

⁴⁹ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 191; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâbire*, III, 137-138; Şinasi Altundağ, "Tolunlular", *İA*, XII/I, 435.

⁵⁰ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 191; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâbire*, III, 137-138; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 149; Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 69.

⁵¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâbire*, III, 138.

ederek askerleriyle birlikte göndermişti.⁵² Mısır'ı ele geçirmesinden sonra dört ay Fustat'ta kalan Muhammed b. Süleyman, yapmış olduğu büyük katliam ve tahribat sonrası başta Şeybân b. Ahmed olmak üzere Tolunoğulları ailesine ve yine onların sivil ve askerî erkânına ait yanına almış olduğu yirmi kişi ile birlikte buradan ayrıldı. (1 Receb 292/9 Mayıs 905).⁵³ Ancak, Karmatî isyanının bastırılmasında çok büyük rol oynamış ve Tolunoğulları Devleti'nin yıkılışını gerçekleştirmiş olan bu komutan, Bağdat'a döndükten sonra Halife Müktefî tarafından hapsedildi. O, Mısır seferinden iki milyon dinar para yanında yirmi dört deve yükü kıymetli eşya ve mücevher ile birlikte dönmüştü. Mısır dönüşü esnasında henüz Halep'te iken getirmekte olduğu malların elçiye teslim edilmesini isteyen Halife Müktefî, Bağdat'a ulaşmasından sonra mallarını müsadere ederek kendisini de hapse attırdı. Muhammed b. Süleyman, ancak Halife Muktedir zamanında İbnü'l-Furat'ın aracılığı ile serbest bırakılmış ve Kazvin'e âmil olarak gönderilmiştir.⁵⁴

3-İbnü'l-Halencî İsyanının Bastırılışı ve Mısır'da Tam Olarak Hakimiyetin Sağlanması

Mısır'ın yeniden Abbâsî halifeliğine bağlanmasından çok kısa bir süre sonra bölgede çok önemli bir isyan ortaya çıktı. Abbâsî halifeliğini, Tolunoğulları Devleti'nin yıkılışından çok daha fazla

⁵² Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 191; İbn Tağriberdî, *en-Nücmü'z-ze'âbire*, III, 138; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkler*, V, 26.

⁵³ Makrîzî, *el-Hutat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *en-Nücmü'z-ze'âbire*, III, 139. Taberî (*Târîh*, X, 119 (İng., XXXVIII, 151)) ve İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, VII, 536) bu sayıyı on küsur kişi olarak kaydetmektedirler. Buradaki farklılığın daha sonra temas edileceği üzere aralarında Mısır'da isyan çıkaran İbnü'l-Halencî olmak üzere Halep'te kaçmış olanlar sebebiyle olduğunu düşünmek mümkündür. Bu hususta bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücmü'z-ze'âbire*, III, 146-147. İbn Tağriberdî, aynı yerde Muhammed b. Süleyman'ın beraberinde götürmüş olduğu kişilerden bazılarının isimlerini de kaydetmektedir.

⁵⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücmü'z-ze'âbire*, III, 112-113, 146-147; Şinasi Altundağ, "Tolunlular", *İA*, XII/I, 435-436.

uğraştırdığı görülen bu isyan, onların önde gelen komutanlarından Muhammed b. Ali b. el-Halencî tarafından çıkarılmıştır.⁵⁵

Mısır, Abbâsî halifeliğinin idaresi altına girişinden itibaren dört ay kadar bir süre, halife ordusunun başkomutanı Muhammed b. Süleyman'ın idaresi altında kalmıştı. Onun bu zaman zarfında yapmış olduğu tek icraat, kaynaklardaki rivayetlere bakılırsa Mısır camilerinde Halife Müktefî adına hutbe okutmak ve Tolunoğulları'na ait ne varsa bunları yerle bir etmek ve yine bunlara destek veren Mısır halkını çeşitli işkencelerle cezalandırmak olmuştur.⁵⁶ Onun muhtemelen yerli halkı sindirmek ve yeni bir isyan hareketine girişmelerine meydan vermemek üzere göstermiş olduğu bu tavır Mısır halkında büyük bir nefret uyandırmıştı. Nitekim onlar İbnü'l-Halencî tarafından Abbâsîler'e karşı girişilen ilk isyana büyük bir destek vermişlerdir.

Mısır'ın, halife ordusu tarafından ele geçirildiği haberinin Bağdat'a ulaşmasıyla birlikte Halife Müktefî'nin zaman kaybetmeden Mısır ve çeşitli vilâyetlerine görevliler tayin ettiği görülmektedir. Onun Mısır'a tayin etmiş olduğu ilk vali, Ebû Musa İsa b. Muhammed en-Nûşerî oldu.⁵⁷ İsa en-Nûşerî, Mısır'ı ele geçiren halife ordusunda yer almış ve Fustat'a girmeyi başaran Muhammed b. Süleyman, onu halifeye müjdecî olarak göndermişti. Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmış bulunan İsa en-Nûşerî henüz Dımaşk'a varmış olduğu sırada, Halife Müktefî'nin kendisini Mısır valiliğine

⁵⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 147, 153. Bu şahsın ismi kaynaklarda farklı şekillerde yer almaktadır. Bu farklılıklar için bk. Taberî, *Târih*, X, 119, 128; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zebebe*, IV, 286; Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 196; Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (ö. 369/979), *Sılatü Târihi't-Taberî* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl) (*Târihu'r-rusül ve'l-mülük* içinde), XI, 11-184, Kahire 1990, XI, 18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 536; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 327.

⁵⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 144; Kazım Yaşar Kopruman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI (İstanbul 1989), 182. İbn Tağrıberdî, Muhammed b. Süleyman'ın boyunlarını vurmak, ellerini ayaklarını kesmek ve hurma dallarına asmak, sırtlarını kamçılattmak gibi Mısır halkına çeşitli işkenceler uyguladığını kaydetmektedir (*en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 139).

⁵⁷ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 536; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 144.

tain etmiş olduğu haberini aldı. İsa en-Nüşerî, ilk önce acil olarak Dımaşk'tan bir adamını Fustat'a göndererek Muhammed b. Süleyman'dan görevi devralmasını sağladı (14 Cemâziyelevvel 292/24 Mart 905). Bundan kısa bir süre sonra Fustat'a giderek görevi bizzat üstlendi (7 Cemâziyelâhir 292/16 Nisan 905).⁵⁸ İsa en-Nüşerî'nin görevi devralmasının hemen ardından halife tarafından gönderilen ikinci bir emirde ise, Mısır'ın çeşitli vilâyetlerine tayin edilen kişilerin isimleri bildirilmişti. Bu fermana göre Muhammed b. Süleyman'ın ordusunda yer alan komutanlardan Ali b. Hassan İskenderiye'ye, Muhacir b. Talık, Tinnîs ve Dimyât sınırına, Kindî Ahvâfa, Musa b. Ahmed Berka ve çevresine, Muhammed b. Rebîa, Saîd ve Üsvan'a tayin edilmişlerdi. Ayrıca Ebû Zünbûr Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâî Mısır'ın haraç işlerine bakmakla görevlendirilmişti. Diğer taraftan görevini tamamlamış olan Dimyâne'nin de Mısır'dan ayrılması emredilmiş ve o da emrindeki donanma kuvvetleri ile birlikte Fustat'tan ayrılmıştı.⁵⁹ Burada dikkat çeken husus geçmişten ders çıkarmış olan Halife Müktefî'nin, Mısır'ın idaresini tek kişinin yönetimine bırakmamaya özen göstermiş olmasıdır. Ahmed b. Tolun'un bütün görevleri elinde toplaması sonucu Mısır'da müstakil bir devlet kurmaya muktedir olduğunu bilen ve bunun bir daha gerçekleşmesini engellemek isteyen halife, Mısır'daki muhtelif vilâyetlerin idaresini ve mühim görevleri çeşitli kimseler arasında dağıtma yoluna gitmiştir.⁶⁰

Yeni valiye görevi devretmiş olan Muhammed b. Süleyman ise, Halife Müktefî'nin emri gereği Tolunoğulları ailesi mensuplarından ve yine onların askerî ve sivil olmak üzere önde gelen görevlilerinden yanına almış olduğu yirmi kişi ile birlikte Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmıştı (1 Receb 292/9 Mayıs 905). Söz konusu isyanı gerçekleştiren İbnü'l-Halencî'nin de, Muhammed b. Süleyman'ın

⁵⁸ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 196; İbn Tağriberdî, *en-Nüçümü'z-zâbire*, III, 145.

⁵⁹ İbn Tağriberdî, *en-Nüçümü'z-zâbire*, III, 145. Kindî, İskenderiye'ye tayin edilen kişinin ismini Ali b. Vehsûdân olarak kaydetmektedir (*Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 196).

⁶⁰ Kazım Yaşar Kopruman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 182.

beraberinde Bağdat'a götürdüğü bu yirmi kişi arasında yer aldığı kaydedilmektedir. Yanındakilerle birlikte henüz Halep'e varmış olan Muhammed b. Süleyman, burada Halife Müktefi'nin elçisi tarafından karşılanarak, Mısır'da ele geçirmiş olduğu ganimetleri teslim etmesi istenmiştir. Ancak kendisine yapılan bu muameleden oldukça alınmış olan Muhammed b. Süleyman, muhtemelen beraberinde getirmiş olduğu kişiler üzerindeki baskısını kaldırmıştır.⁶¹ Aralarında İbnü'l-Halencî'nin de bulunduğu tutuklulardan bazıları, ortaya çıkan bu durumu fırsat bilerek kaçmayı başarmışlardır.⁶²

Halep'te kaçmayı başaran İbnü'l-Halencî'nin, hiç vakit kaybetmeden harekete geçtiği görülmektedir. Kendisiyle birlikte kaçmış olanlara ve etrafına toplanmış olan bir grup Mısır halkına Tolunoğulları ailesinin başına gelenleri hatırlatan İbnü'l-Halencî, onlara yapılan bu haksızlığın giderilmesi ve Mısır yönetiminin yeniden ellerine geçmesi için girişeceği harekette kendisine destek vermelerini istedi. İstedikini elde eden İbnü'l-Halencî, yanına toplamış olduğu kuvvetle birlikte ilk önce Remle'ye gitti. Burada karşısına çıkan Küçük Vasîf b. Savartekin'i mağlup ederek Remle'yi ele geçirmeyi başardı. Böylece ilk galibiyetini elde etmiş olan İbnü'l-Halencî, burada hutbeyi Halife Müktefi, Humâreveyh'in oğlu İbrahim ve kendisi adına okutarak onlara bağlılığını göstermek istedi (Şaban 292/8 Haziran-6 Temmuz 905).⁶³ İbnü'l-Halencî'nin bu başarısı, Mısır'ın dört bir yanından insanların gelerek ona katılmasını sağlamış, dağılmış olan Tolunoğulları askerleri ve görmüş oldukları zulümden dolayı büyük bir memnuniyetsizliğe uğramış olanların çoğunluğu hiçbir masraf yapılmaksızın onun safına katılmıştı.⁶⁴

Bütün bu gelişmelerden haberdar olan ve büyüyen tehlikenin farkına varan Mısır valisi İsa en-Nüşerî, İbnü'l-Halencî'nin bu

⁶¹ Kazım Yaşar Koprıman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 183.

⁶² İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-şâbire*, III, 146-147.

⁶³ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 196; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-şâbire*, III, 147.

⁶⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-şâbire*, III, 147-148; Kazım Yaşar Koprıman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 183.

ilerleyişinin önünü kesmek üzere deniz yoluyla üzerine asker sevk etti. Ancak onun göndermiş olduğu kuvvet Gazze'ye vardığında, İbnü'l-Halencî'nin üzerlerine gelmekte olduğunu öğrendi ve ilk önce Arîş'e, oradan da Abbâse'ye çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine muhtemelen büyük bir kuvvetle bu isyanı sona erdirmeyi planlamış olan İsa en-Nûşerî, kalabalık bir ordu ile Abbâse'ye geldi. Onun düzenlemiş olduğu bu sefere Harac emîri el-Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâî ve Berid teşkilatının başında bulunan Şefî' el-Lü'lü de katılmıştı. Ancak bu gelişmeleri gayet iyi takip ettiği anlaşılan İbnü'l-Halencî'nin yolunu değiştirerek Cîrcîr'e geçmesi, İsa en-Nûşerî'nin planını boşa çıkardı. Hedeflediğini gerçekleştiremeyen İsa en-Nûşerî, Fustat'a geri dönmek zorunda kalmıştı. Fustat'a geldiğinde şehir dışında konaklayan İsa en-Nûşerî, İbnü'l-Halencî'nin buraya gelmekte olduğu haberini alınca şehrin içine girdi. Bununla birlikte kendisini emniyette hissetmediği anlaşılan İsa en-Nûşerî, daha sonra karar değiştirerek Fustat'tan çıkıp Nil'in batı sahilinde bulunan Cîze'de karargâh kurdu. Ayrıca İbnü'l-Halencî'nin geçişini zorlaştırmak amacıyla Nil üzerindeki iki köprüyü de tamamen yıktırmıştı. Ne var ki onun almış olduğu bu tedbirler yeterli olmadı; İbnü'l-Halencî boş kalan Fustat'a, hiçbir engelle karşılaşmaksızın girmeye muvaffak oldu (16 Zilkâde 292/19 Eylül 905).⁶⁵

İbnü'l-Halencî'nin, Fustat'a girişinde şehir halkının hoşuna gidecek şekilde davranmayı ihmal etmediği görülmektedir. Mısır'da doğmuş ve burada büyümüş olan cesur, atılgan, içkiye ve eğlenceye düşkün âsi bir genç olarak bilinen İbnü'l-Halencî, Fustat'a girişinde camiye uğrayarak namaz kılmış ve sıra ile Halife, İbrahim b. Humâreveyh ve kendi adına hutbe okutmuştu. Halk tarafından memnuniyetle karşılanan İbnü'l-Halencî'nin bu tavrı, Mısır halkının kendisine büyük bir destek vermesini sağlamıştı.⁶⁶ İbnü'l-Halencî'nin halifeye ve onun Mısır valisi İsa en-Nûşerî'ye isyan etmiş olduğu ve halkın da bu gerçeği bildiği göz önünde bulun-

⁶⁵ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 196; Makrîzî, *el-Hutât*, I, 327; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Şâbire*, III, 148.

⁶⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Şâbire*, III, 149.

durulduğunda, verilen desteğin altında yatan asıl unsurun, hutbede Tolunoğulları ailesinden İbrahim b. Humâreveyh'in adının da zikredilmiş olmasını düşünmek mümkündür. Nitekim yönetimlerinden oldukça memnun oldukları Tolunoğulları'nın başına gelenleri bir türlü kabullenememiş ve geçen kısa süre içerisinde de büyük bir zulme uğramış olan Mısır halkının, bu isyan hareketine büyük bir destek verdikleri görülmektedir. Neticede kamuoyundan büyük bir destek sağlamış olan İbnü'l-Halencî, şehir idaresini ele alarak işleri düzenlemeye ve idarî görevleri kendi isteğine göre dağıtmaya başlamıştı. Tabiatıyla onun bu konumu, yeni oluşumdan bir takım menfaatler elde etmeyi amaçlayan çeşitli çıkar çevrelerinin de yanında yer almasını sağlayan bir etken oldu.⁶⁷ Kendisine vezir olarak İbn Musa en-Nasrânî'yi tayin eden İbnü'l-Halencî, onun kardeşi İbrahim b. Musa'yı harac işlerine, İbrahim b. Feyruz'u şehrin emniyet işleriyle ilgilenmek ve Abdülcebâr b. Ahmed b. A'cez'i de askerî işlere bakmak üzere görevlendirmişti.⁶⁸

Bütün bu unsurlar Mısır'ın idare merkezi olan Fustat'ı kontrolü altına alan isyancı İbnü'l-Halencî'nin, çok kısa zamanda kuvvetlenmesine ve elli bini aşan büyük bir askerî güce ulaşmasına imkan sağlamıştı. Bunun sonucu olarak o, bütün Delta'yı kısa zamanda kontrolü altına almayı başardı.⁶⁹ Ayrıca üzerine göndermiş olduğu askerî kuvvetler sayesinde İsa en-Nûşerî'nin Cîze'yi terkederek, İskenderiye'ye çekilmesini sağlamıştı. İbnü'l-Halencî, İsa en-Nûşerî üzerindeki takip ve baskısını bundan sonra da sürdürdü. Muhammed b. Lemcûr komutasındaki takviye kuvvetlerle desteklenen Hafîf en-Nûbî, ısrarlı takibi sonucu, İsa en-Nûşerî'yi İskenderiye'den ayrılarak Terûce'ye çekilmek zorunda bırakmıştı. Ancak burada yapılan savaşta rakibine yenildi. Bununla birlikte bu mağlubiyet İbnü'l-Halencî'yi fazla etkilemedi ve İsa en-Nûşerî'ye karşı yeni savaş hazırlıklarına başladı.⁷⁰

⁶⁷ Kazım Yaşar Koprman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 183.

⁶⁸ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-żâbire*, III, 149.

⁶⁹ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-żâbire*, III, 149; Kazım Yaşar Koprman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 183.

⁷⁰ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-żâbire*, III, 150-151.

İbnü'l-Halencî, başarısını yeni galibiyetlerle sürdürdü. Elindeki mevcut kuvvetle ona karşı koyamayacağını anlayan İsa en-Nûşerî, Halife Müktefî'den yardım istemişti. Bunun üzerine Bağdat'tan Ebü'l-Ağar komutasında bir ordu gönderildi. Ancak İbnü'l-Halencî, bu orduyu da büyük bir yenilgiye uğrattı (3 Muharrem 293/4 Kasım 905).⁷¹

Ne var ki İbnü'l-Halencî, yapmış olduğu başarılı mücadeleye ve Halife Müktefî tarafından gönderilmiş olan Ebü'l-Ağar komutasındaki orduyu mağlup etmiş olmasına rağmen, bu savaşların ortaya çıkarmış olduğu ağır masraflar sonucu ciddi bir malî sıkıntı içine girmişti. Savaşan askerlerin masraflarını karşılamak onun için büyük bir mesele haline gelmişti. İbnü'l-Halencî'nin bu duruma düşmesinde Vali İsa en-Nûşerî'nin Fustat'ı terketmeden önce almış olduğu tedbirin büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki İsa en-Nûşerî, Fustat'tan ayrılmadan önce halifeye göndermek üzere birikmiş olan dokuz yüz bin dinarı yanına aldığı gibi, maliye defterlerini ve bu işten anlayan memurları da kendisiyle birlikte götürmüştü. Beraberinde götürdüğü kişiler arasında İbn Hânî diye meşhur Vehb b. Ayyâş, İbn Bişr diye bilinen İbnü'l-Mâşita, İshak b. Nusayr en-Nasrânî ve Kâtip Ebü'l-Hasan ve diğer bazı şahıslar bulunuyordu. Bunun sonucunda darda kalan İbnü'l-Halencî, almış olduğu paraları daha sonra geri ödeyeceğine dair vermiş olduğu senetler karşılığında, halktan zorla para toplama yoluna gitti.⁷² Hiç şüphesiz ki bu uygulama, başlangıçta çok büyük bir halk desteği sağlamış olan İbnü'l-Halencî'nin, kısa zamanda bu desteği büyük ölçüde kaybetmesine neden olmuştu. Nitekim bu isyana eserinde en fazla yer veren İbn Tağrıberdî, Tolunoğulları'nın ve Muhammed

⁷¹ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 196-197; Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 327; İbn Tağrıberdî, *en-Nücmü'z-żâbire*, III, 153. Taberî, bu savaşın Arîş yakınlarında meydana geldiğini ve komutanın Ahmed b. Kayıglı olduğunu belirtir. Ayrıca bu savaşın sonucunun Bağdat'a ulaşmasıyla birlikte (24 Safer 293/25 Aralık 905), aralarında İbrahim b. Kayıglı'nın da bulunduğu bir grup komutanın Mısır'a gönderildiğini kaydeder (*Târîh*, X, 121 (İng., XXXVIII, 156). Ayrıca bk. Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 540.

⁷² İbn Tağrıberdî, *en-Nücmü'z-żâbire*, III, 149-150; Kazım Yaşar Kopruman, "İhsidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 184.

b. Süleyman tarafından Mısır halkına yapılan zulüm ve eziyetin öcünü almak üzere isyana kalkışan İbnü'l-Halencî'nin, halka ondan çok daha fazla eziyet etmiş olmasının şaşılacak işlerden olduğuna dikkat çekmektedir.⁷³

Bu arada isyanın uzadığını ve Mısır'ın yeniden elden çıkma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını gören Halife Müktefi, zorunlu olarak yeni tedbirler alma yoluna gitmişti. Bu isyanı bastırma kararlılığında olan halife, Ebû Şüca' Fâtik el-Mu'tazidî ve Bedir el-Hammâmî komutasında daha büyük bir orduyu Mısır'a gönderirken, Dimyâne komutasındaki donanma kuvvetini de bölgeye sevk etmişti.⁷⁴ Bu kez çok daha ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığını anlayan İbnü'l-Halencî ise, bir taraftan bu sırada Saîd bölgesine çekilmiş bulunan İsa en-Nûşerî üzerine asker sevkederken, kendisi Irak'tan gelen ve Nüveyre'de karargâh kurmuş olan halife ordusu ile savaşmak üzere harekete geçti. Ancak burada yapılan savaşta büyük bir yenilgiye uğrayıp, Fustat'a kaçmak zorunda kaldı (3 Receb 293/30 Nisan 906).⁷⁵

İbnü'l-Halencî'nin uğramış olduğu bu yenilgi ve Mısır'ın içine düşmüş olduğu kötü durum, onun ümitlerinin iyice azalmasına neden olmuştu. Devam eden savaşlar sebebiyle Mısır'da iktisadî durum artık tamamen bozulmuş, yiyecek azalmış, idarî düzen alt üst olmuş ve İbnü'l-Halencî'nin etrafındaki kuvvetler dağılmaya başlamıştı. Sonuçtan ümidini kesmiş bulunan İbnü'l-Halencî, ilk önce Nil üzerinden kaçmayı denemişse de kendisine yardımcı olacak arkadaşı Muhammed b. Lemcûr'un ihaneti sebebiyle bu teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı.⁷⁶ İbnü'l-Halencî, daha sonra Fustat'ta, Türeyk isimli bir şahsın evine gizlenmişti. Ancak ev sahibinin, İbnü'l-Halencî'den iki gün sonra şehre girmiş bulunan İsa en-Nûşerî'ye onu ihbar etmesi sonucu yakalanarak hapsedildi (6

⁷³ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-ğâbire*, III, 155.

⁷⁴ Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 17.

⁷⁵ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 198; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 327; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-ğâbire*, III, 154.

⁷⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-ğâbire*, III, 151-152; Kazım Yaşar Koprıman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 184.

Receb 293/3 Mayıs 906). Böylece yedi ay yirmi iki gün sürmüş olan İbnü'l-Halencî isyanı da sona erdirilmişti.⁷⁷

Kaynakların bildirdiğine göre İbnü'l-Halencî isyanının bir türlü sona erdirilememiş olduğunu gören Halife Müktefî, bizzat kendisi gitmek üzere Mısır'a sefer hazırlıklarına başlamıştı. Ancak tam sefere çıkılmak üzere iken gelen haberde yukarıda zikredilen olaylar anlatılarak, yapılan zorlu mücadeleler neticesinde İbnü'l-Halencî'nin yakalandığı bildirildi. Bunun üzerine seferden vazgeçen halife, sefer için Babüşşemmâsiye'de kurulmuş olan çadırının kaldırılmasını ve önden gönderilen ve bu sırada Tekrit'e ulaşmış olan hazinenin de geri çevrilmesini emretti. Ayrıca Müktefî Mısır'a göndermiş olduğu cevapta, İbnü'l-Halencî'nin ve beraberindekilerin derhal Bağdat'a gönderilmesini emretti. Gelen emir doğrultusunda Fâtik el-Mu'tazidî, Muhammed b. Ebi's-Sâc'ın azatlısı Bişr el-Afşin ile İbnü'l-Halencî ve yirmi bir arkadaşını Bağdat'a gönderdi.⁷⁸ Mes'ûdî, İbnü'l-Halencî ile birlikte gönderilenlerin sayısını yirmi dört olarak zikrederken⁷⁹, Kindî ise otuz olarak kaydetmektedir. Ayrıca Kindî, bunların Fustat'tan, Dimyâne'nin emrinde gönderildiğini belirtmektedir (6 Şaban 293/2 Haziran 906).⁸⁰ İbn Tağriberdî'nin, İbnü'l-Halencî Bağdat'a getirilirken izlenmiş olan yol hakkında vermiş olduğu bilgi, onu getiren isim konusundaki karışıklık hakkında da fikir yürütme imkanı sunmaktadır. Buna göre deniz yolu ile Antakya'ya getirilen İbnü'l-Halencî ve arkadaşları, daha sonra buradan kara yolu ile Bağdat'a ulaştırılmıştır.⁸¹ Dolayısıyla bu kişilerin Mısır'dan deniz yoluyla Dimyâne ile birlikte geldiğini ve Antakya'dan sonra bunları Bişr'in Bağdat'a ulaştırmış olduğunu düşünmek mümkündür.

Halife Müktefî, Bağdat'a getirilmelerinden sonra (15 Ramazan 293/10 Temmuz 906), İbnü'l-Halencî'nin sarayda, diğerlerinin ise

⁷⁷ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 198-199; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-ğâbire*, III, 152, 154.

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, X, 128-129 (İng., XXXVIII, 169-170); Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 20-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 540-541.

⁷⁹ Mes'ûdî, *Mürücu'z-ğebeb*, VI, 289.

⁸⁰ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 199. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Hutat*, I, 327.

⁸¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-ğâbire*, III, 154.

hapishanede hapsedilmesini emretmişti. Daha sonra Bağdat sâhibü's-şurtası İbn Amûveyyh'e teslim edilen İbnü'l-Halencî ve arkadaşları⁸², idam edilerek öldürüldüler.⁸³ Ayrıca Müktefî bu askerî faaliyetleri iyi idaresinden dolayı veziri el-Abbâs b. Hasan'a ve İbnü'l-Halencî'yi Bağdat'a getirmiş olan Bişr el-Afşin'e hil'at giydirdi.⁸⁴

İbnü'l-Halencî'nin başlatmış olduğu isyan sebebiyle uzun bir süre Fustat'ı terketmek zorunda kalan Vali İsa en-Nûşerî, isyanın bastırılmasından hemen sonra şehre dönerek, yeniden Halife Müktefî ve kendi adına hutbe okuttu. Bundan sonra ilk iş İbnü'l-Halencî'ye destek vermiş olanların tespiti ve yakalanması olmuştur. Bu sebepten dolayı bir çok kişinin yakalandığı belirtilmektedir. Bunlar arasında Kâtip Sırrî b. Hüseyin ile İbnü'l-Halencî'ye maddî açıdan destek vermiş olan İbnü'l-Cessâs'ın kâtibi Ahmed b. Yusuf'un isimleri de zikredilmektedir. Söz konusu rivayette bu ikisinin İbnü'l-Halencî ile birlikte Bağdat'a gönderilip gönderilmediğine dair bilgi bulunmamaktadır. Muhammed b. Lemcûr, Kaygalag ve Bedir el-Kerîmî gibi İbnü'l-Halencî'ye destek vermiş olan bazıları, bu takibattan kurtularak değişik yerlere kaçmayı başarmışlardır. Bunlardan kılık değiştirerek geri döndüğünde yakalanan Muhammed b. Lemcûr, daha sonra para karşılığı kurtulabilmiştir.⁸⁵ İsa en-Nûşerî'nin isyan sonrası herhangi bir olayın meydana gelmemesi için bir takım tedbirlere başvurduğu da görülmektedir. Ahmed b. Tolun meydanı ve bu meydanın içerisinde yer alan saray yıkılarak enkazı çok az bir değere satılmıştır. Cenazelerde sesli ağlama ve feryat etme yasaklandığı gibi, iki namaz arasında camilerin kapalı tutulması emredilmiş, ancak bir müddet sonra halkın şikayetleri sebebiyle bu uygulamadan vazgeçilmiştir.⁸⁶

⁸² Taberî, *Târîh*, X, 129 (İng., XXXVIII, 170); Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 541

⁸³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 154; Kazım Yaşar Koprıman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 184.

⁸⁴ Taberî, *Târîh*, X, 129 (İng., XXXVIII, 170); Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 541.

⁸⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 152-153.

⁸⁶ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısır*, s. 199, 201; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 327; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-ze'âbire*, III, 155.

Ayrıca idarî görevlere, bazı yeni atamalar yapılmıştı. Muhammed b. Tahir el-Mağribî Şurtatu'l-asker, Yusuf b. İsrail Şurtatü'l-medine görevlerine tayin edilirken,⁸⁷ Mısır'da hakimiyet ve istikrarın sağlanmasının ardından yaklaşık on ay sonra Fâtik şehirden ayrılmıştır (15 Cemâziyelevvel 294/3 Mart 907).⁸⁸

Abbâsî halifesi Müktefî'yi yaklaşık sekiz ay kadar meşgul eden bu isyanın, hazırlanışı açısından ciddi bir geçmişe sahip olmadığı görülmektedir. Ancak isyan liderinin, Mısırlıların kendi millî devletleri gibi gördükleri⁸⁹ Tolunoğulları adına ve Muhammed b. Süleyman'ın Mısır'ı ele geçirmesinden sonra halka yapmış olduğu zulüm ve eziyete son vermek amacıyla ortaya çıkmış olması, çok kısa zamanda yerli halk tarafından büyük bir destek sağlanmasına neden olmuştur. Ancak İbnü'l-Halencî'nin, ihtiyaç duymuş olduğu masrafları karşılamak amacıyla Mısır halkına daha çok zulüm ve eziyet yapması durumun tam tersine dönmesine yol açmıştı. Dolayısıyla halk desteğini kaybetmiş olan bu isyan hareketi, halife ordusunun ısrarlı takibi sonucu sona erdirilmiştir. Tolunoğulları idaresine özlem duyan ve bir türlü halifelik merkezinden idare edilmeyi kabullenememiş olan Mısır halkından bir grup, Halife Müktefî'nin vefatı ve yerine oğlu Muktedir'in halife oluşu esnasında bir kez daha ayaklanma yoluna gitmişlerse de, bunlar Vali İsa en-Nûşerî tarafından kolay bir şekilde itaat altına alınmışlardır.⁹⁰

Tolunoğulları'nın yıkılışından itibaren tekrar Abbâsî halifeliğinin doğrudan idaresi altına girmiş bulunan Mısır'da ilk vali İsa en-Nûşerî, Halife Müktefî döneminde ve ondan sonra Halife Muktedir döneminde vefatına kadar valilik görevini sürdürmüştür

⁸⁷ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-żâhire*, III, 152. Kindî ise Şurta görevinden alınan Yusuf b. İsrâil'in yerine Muhammed b. Tahir'in görevlendirildiğini kaydetmektedir (*Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 201).

⁸⁸ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 201; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-żâhire*, III, 155.

⁸⁹ Kazım Yaşar Koprman, "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 184.

⁹⁰ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 202; Makrîzî, *el-Hutat*, I, 327; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-żâhire*, III, 155.

(26 Şaban 297/9 Mayıs 910).⁹¹ Bundan sonra Mısır, 323/935 yılında İhşidiler Devleti kuruluncaya kadar Abbâsî halifelerinin tayin etmiş olduğu valiler tarafından yönetilmiştir. Ancak Abbâsîler'in, Tolunoğulları'na ve kendilerine yapmış oldukları kötü muameleyi bir türlü kabullenememiş olan Mısır halkı, bu zaman zarfında Kuzey Afrika'da zuhur etmiş olan Fatimî davetine karşı kayıtsız kalarak ve hatta el altından destek vererek Abbâsîler'e karşı olan tavırlarını belli etmişlerdir.⁹² Mısır halkının doğrudan halifelik merkezi tarafından yönetilmeye sıcak bakmamalarının bir başka nedeninin de, Halife Müktefi'nin başlatmış olduğu, halefleri tarafından da sürdürülen “yetkiyi tek elde toplamama” politikasının olduğunu belirtmek yerinde olur. Bu durum idareciler arasında yetki ve sorumluluk tartışmalarının ortaya çıkmasına neden olurken, Mısır halkının alacağı hizmetlerin de aksamasına ve sıkıntıya düşmelerine yol açmıştır.⁹³

Sonuç

Tolunoğulları idaresi altında bulunan Mısır ve Suriye'nin yeniden tamamıyla Abbâsî hakimiyeti altına alınması Halife Mük-

⁹¹ Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 202; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, III, 156.

⁹² Kazım Yaşar Koprıman, “İhşidiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, 184. Halife Müktefi'nin vefatının hemen ardından son Ağlebî hükümdarı Ziyadetullah b. Abdullah, Ebû Abdullan eş-Şii'ye yenilerek Cize'ye kaçmış ve buradan da Fustat'a girmek istemiştir. Vali İsa en-Nüşeri'nin onun Mısır'a girmesine müsaade etmemesi üzerine Ziyadetullah'ın askerleri ile aralarında çarpışmalar meydana gelmiştir. Neticede yalnız Ziyadetullah'ın kendisinin Mısır'a girmesine müsaade edilerek anlaşmaya varılmıştır (Ramazan 296/24Mayıs-22Haziran 909) (Kindî, *Kitâbü Vülâti Mısr*, s. 202; İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, III, 156; Abdülkerim Özaydın, “Ağlebîler”, *DİA*, I (İstanbul 1988), s. 477. Ağlebî Devleti'nin yıkılışıyla birlikte Mağrib'de kurulmuş olan Fatimîler, hilafet ve davet merkezi yapmak istedikleri Mısır'ı, birkaç defa istila teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu durum Mısır'da İhşidiler Devleti kuruluncaya kadar devam etmiştir (Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 36).

⁹³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 36; Nadir Özkuyumcu, “İhşidiler”, *Türkler*, V (Ankara 2002), s. 39.

tefi döneminde gerçekleşmiştir. Müktefi'nin iktidarı döneminde genelde babası Mu'tazîd'in izlemiş olduğu politikaya bağlı kalması, Abbâsî Devleti'nin doğusunda ve batısında sükun ve istikrarın büyük ölçüde devam etmesini sağlamıştır. Bununla birlikte iktidara geldiği esnada Tolunoğulları idaresi altında bulunan Suriye'de tekrar ortaya çıkan Karmatî isyanının Irak'a sıçrama ihtimali, onun en büyük endişe kaynağı olmuştur. Halifeliğinin sonuna kadar mücadele etmek zorunda kaldığı ve neticede bastırmaya muvaffak olduğu bu isyan hareketi, onun Mısır ve Suriye'yi ele geçirmesini kolaylaştıran en önemli unsurlardan biri olmuştur.

Humâreveyh'in öldürülmesinin ardından iktidar çekişmelerine maruz kalan Tolunoğulları Devleti'nin, bu buhran dönemini atlattıktan sonra Suriye bölgesinde Karmatîlerle girmiş olduğu başarısız mücadele siyasî, askerî ve malî açılardan tükenişini bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermiştir. Aynı zamanda Suriye bölgesinde Tolunoğullarına bağlı bazı ileri gelen komutanların Suriye'nin ele geçirilmesi hususunda yardımcı olacaklarını bildirmeleri, bütün bu gelişmeleri yakından izleyen Halife Müktefi'nin harekete geçmesinde son derece etkili olmuştur. Bu sırada Karmatîlere karşı düzenlenmiş başarılı seferin ardından rahat bir soluk almış bulunan Müktefi, bu başarılı seferi gerçekleştirmiş olan Muhammed b. Süleyman komutasındaki on bin kişilik bir orduyu Suriye ve Mısır üzerine sevk etmiştir. Daha önceden kendisine yardım vaadinde bulunan komutanların halife ordusuna katılımı sonucu her hangi bir çatışmaya gerek kalmaksızın Suriye ele geçirilmiştir. Bu sırada Mısır'a yönelmiş olan Abbâsî ordusunu karşılamak üzere Abbâse'de karargah kurmuş bulunan Harun b. Humâreveyh'in amcası Şeybân'ın adamları tarafından öldürülmesi ve yerine Şeybân'a biat edilmesi, işi daha da kolaylaştıran bir gelişme olmuştur. Yeniden savaş hazırlığı yapmak üzere Fustat'a dönmüş bulunan Şeybân'ı, karadan ve denizden muhasara altına alan Abbâsî ordusu küçük bir çatışma sonrasında şehri ele geçirmek suretiyle Tolunoğulları'nın Mısır ve Suriye'deki hükümlerine son vermiştir.

Ancak Mısır'ın tam olarak hakimiyet altına alınabilmesi, bundan çok kısa bir süre sonra Tolunoğulları adına hareket ettiği iddiasıyla ortaya çıkan İbnü'l-Halencî isyanının bastırılmasıyla mümkün olmuştur. Yönetimlerinden oldukça memnun oldukları Tolunoğulları'nın

başına gelenleri bir türlü kabullenememiş ve geçen kısa süre içerisinde Abbâsî idaresi tarafından büyük bir zulme maruz kalmış olan Mısır halkının büyük bir destek verdiği bu isyan hareketi, yaklaşık sekiz ay sürmüştür. Daha sonra maddi sıkıntıya düşmüş olan İbnü'l-Halen-cî'nin yapmış olduğu zulüm ve işkenceler sebebiyle halk desteğini kaybetmiş olan bu isyan hareketi, Abbâsî ordusunun ısrarlı takibi neticesinde bastırılmak suretiyle Mısır'da tam olarak hakimiyet sağlanmışır.

Müktefî'nin halifeliği döneminde elde edilen bu başarılar neticesinde Abbâsî Devleti'nin sınırları yeniden Mısır'ın batısına kadar genişlemiştir. Bununla birlikte çok kısa süren iktidarları döneminde pek çok imar faaliyetlerinde bulunan ve bölgenin idarî, ictimai, iktisadî, askerî ve kültürel açılardan önemli gelişmeler kaydetmesini sağlayan Mısır'da kurulmuş ilk Müslüman Türk Devleti Tolunoğulları da tarihe karışmıştır.